

ПОЛІТИЧНИЙ КЛАС В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ВИЗНАЧЕННЯ І ХАРАКТЕРИСТИК*

У запропонованій статті розглядається порівняно нове поняття в політичній науці - «політичний клас». В методологічному контексті вибудовується такий ряд категорій: «політичний клас», «політична еліта», «правлячий клас», «правляча еліта», «політичне лідерство». Визначені передумови становлення політичного класу в сучасній Україні.

Ключові слова: політичний клас, політична еліта, політичне лідерство

Поняття «політичний клас» у його сучасному розумінні все активніше входить до арсеналу політичної науки. З 2008 року тема «Політичний клас сучасної України: специфіка формування, тенденції становлення» розробляється в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Слід віддати належне російським дослідникам, які тривалий час досліджують цю проблему, а починаючи з 2005 року, в Росії виходить журнал «Политический класс» концептуальної спрямованості з цікавими і змістовними публікаціями.

Існує декілька підходів до визначення політичного класу.

Перший – це субстанціональний[1]. Найбільш повно цей підхід представлений у марксизмі. Виходячи з марксистської теорії, політичний клас можна подати як реально існуючу спільноту людей. Члени класу незалежно від власної волі і бажання є носіями класових відносин, їх політична поведінка має відповідати основним інтересам класу. Класовий інтерес, відповідна свідомість, ідеологія, політична культура є тими продуктами, які виробляються в результаті взаємодії реальних людей.

У марксистській теорії соціальні класи визначались за місцем в історично зумовленій системі суспільного виробництва, по їх відношенню щодо засобів виробництва, по їх ролі в суспільній організації праці, по засобам отримання і розмірам тієї частки суспільного багатства, якою вони володіють.

Що стосується власне політичного класу, то, використовуючи марксистську схему, його належить визначати місцеположенням у системі виробництва політичних відносин. Політичний клас – це основний суб'єкт, який організовує і контролює виробництво політичних відносин. Суть політичних відносин полягає в регулюванні і легітимації систем нерівності, підтримці їх усталеності. Політичний клас з цією метою створює політичні інститути.

Другий підхід – функціональний [2]. Приналежність до політичного

* В основу виступу Ф.М.Рудича на II Конгресі політологів України була покладена стаття: Ф.Рудич. Політичний клас в сучасній Україні: методологічний аспект // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., Миколаїв, 2009. – Вип. 16. – С. 5–14.

класу за цим підходом визначається не лише натуральним існуванням класу, а виконуваними функціями в політичній системі, його місцем і політичною позицією в цій системі. До цих функцій відносять прийняття стратегічних рішень, розподіл суспільних ресурсів, представництво соціальних інтересів, підтримання громадського порядку, забезпечення стабільності розвитку суспільства.

При цьому слід розрізняти інтегрований і дезінтегрований політичний клас[3]. Інтегрований політичний клас формує загальнонаціональну систему політичних цінностей, правила гри і систему суспільних пріоритетів. У цих рамках стає можливим дотримуватись вимог політичної раціональності, оскільки домінує модель кооперації різних верств політичного класу. Підтримка політичної стабільності сприяє економічному росту, вигоди від якого розподіляються більш-менш справедливо між різними верствами громадян.

В дезінтегрованому політичному класі панує конкуренція, жорстка боротьба за розподіл дефіцитних матеріальних благ. У суспільстві наростає нестабільність, економічний розвиток гальмується, прибутки падають, відбувається постійний перерозподіл власності, що зрештою призводить до розпаду політичного класу.

Відомий російський соціолог Ольга Криштановська так характеризує політичний клас: «У політичному просторі діють актори, які володіють політичним капіталом і знаходяться всередині державної корпорації. Ці актори і складають політичний клас. У нього входять люди, які займаються політикою професійно. (Підкреслено мною – Ф.Р.). Політичний клас є правлячим, адже він займається управлінням і розпоряджається ресурсами влади»[4]. І далі: «Політичний клас не є однорідним: усередині себе він має групи, які відрізняються функціями, характером діяльності, способом рекрутації і т.ін. Інакше кажучи, політичний клас складається з бюрократії – чиновників, що призначаються, електократії – чиновників, що обираються, і легіслакратії – депутатів»[5].

Зрештою виходимо із того, що політичний клас являє собою вищі соціальні прошарки, які володіють атрибутами впливу, зосередили в своїх руках реальну владу або прагнуть до неї в основних (ідеологічній, політичній, економічній, зовнішньополітичній) сферах життєдіяльності держави. Це депутатський корпус парламенту, адміністративно-управлінська еліта, еліта судової влади, дипломатична і військова еліта, лідери політичних партій, громадських рухів, керівники впливових політологічних центрів, фондів, політичні технологи, політичні журналісти і коментатори.

При цьому вибудовується такий ряд понятійних категорій: політичний клас: всі, хто має відношення до управління державним суспільством, не виключаючи опозицію; політична еліта: найбільш обдаровані (або ті, хто вважає себе такими), тобто провідна частина політичного класу; правлячий клас: ті, хто на даному етапі реально володіє владою; правляча (владна еліта): авангардна частина правлячого класу. Зрозуміло, що цей ряд категорій не претендує на абсолютну істину і скоріше є спробою визначити

методологічний контекст дослідження відносно нової проблеми. Виключна роль у діяльності політичного класу належить політичному лідеру. Лідером нації має бути глава держави. Сутність лідерства – стратегічне бачення, здібність запропонувати нації перспективний, науково обґрунтований курс розвитку, спрямований на забезпечення національних інтересів і добробуту народу.

Проблема ролі і місця політичного класу, політичних лідерів у становленні української державності останнім часом інтенсивно досліджується політичною наукою. Вийшов друком ряд монографічних праць, періодично публікуються статті, аналітичні матеріали[6].

Справедливості ради слід віддати належне політичному класу України: за роки незалежності за його участю Українська держава відбулася в усіх формальних вимірах. У суспільно-політичній сфері спостерігаємо становлення владних структур, формується багатопартійна система, діють інститути громадянського суспільства – громадські об'єднання, недержавні аналітичні центри, незалежні друківані та Інтернетвидання. В економічній сфері відбуваються трансформаційні процеси, спрямовані на впровадження ринкових засад. У зовнішньополітичній сфері – незалежність, суверенітет і недоторканість кордонів України визнані світовим співтовариством: країна стала рівноправним членом багатьох міжнародних об'єднань і організацій.

Тим не менш – і це також реальність – сучасний етап розвитку українського суспільства все ще характеризується кризовою ситуацією, яка охоплює політичну, економічну, соціальну і духовну сфери. У галузі політики зростає апатія і недовіра громадян до діяльності владних структур. В економічній – відсутня довгострокова стратегія інноваційного розвитку виробництва, що особливо небезпечно в умовах світової фінансової та економічної кризи, що нині розгортається. У соціальній – зростає майнова нерівність громадян. Найбільш глибока і небезпечна для суспільства криза охопила духовну сферу: йдеться про втрату політичних і соціальних орієнтацій та ідеалів, криза світогляду, сутності і сенсу повсякденного буття, виникає ідеологія несприйняття існуючої дійсності.

Отже, головна проблема для України має внутрішній характер і полягає у невідповідності її сучасного стану прийнятним у цивілізованому світі критеріям. Досвід держав на постсоціалістичному просторі свідчить про те, що політика в них страждає багато чисельними «дитячими хворобами», одна з яких – неадекватність політичного класу, політичної еліти та її політичних лідерів зрослим вимогам і потребам суспільства. Україна не є виключенням.

Слід погодитися з твердженням, що політичний клас і політична еліта не є тотожними поняттями. Політичний клас, як уже говорилося, більш широке поняття. Політична еліта – передова частина політичного класу – має відповідати цілому ряду критеріїв – відповідність її цінностей загально значимим, здібність вирішувати суттєві для суспільства проблеми, утверджувати цивілізований спосіб життя. При цьому «еліта об'єднує ту частину політичного класу, яка має навички професійної політичної діяльності

і безпосередньо здійснює державне управління»[7].

Як відомо, політична еліта визначається за двома критеріями: функціональною ознакою – це ті, хто обраний, або ті, хто нами керує. І по ціннісному, ті, хто гідний керувати. В ідеалі ці ознаки мають співпадати.

Сучасна політична еліта, яка виросла в умовах союзної держави, не сформувалась як справжня еліта, а через те виявилася неспроможною в умовах незалежності країни вирішувати загальнодержавні завдання. Діючу політичну еліту в Україні представляють колишні партійні, профспілкові і комсомольські функціонери, а також представники демократично налаштованих прошарків. Перші, прийшовши до влади, в умовах відсутності досконалих законів, у своїй переважній більшості почали задовольняти власні інтереси. Другі, не маючи професійних умінь і навичок управління, проявили безпорадність при вирішенні складних соціальних та економічних проблем, у результаті практично зійшли з політичної арени, і все ж, не забули, керуючись мораллю “нової буржуазії”, збагатитися особисто. Академік І.Дзюба: “Відбувся раптовий викид у псевдоеліту, склалася “гримуча суміш”, в якій змішались осколки радянської партійної номенклатури, політичні кар’єристи, демократи, сумнівного походження скоробагатенки”[8].

У результаті до влади у своїй переважній більшості прийшла на всіх рівнях олігархізована, корумпована управлінська еліта. На сучасному етапі правляча еліта об’єдналася в олігархічні клани, які нерідко називають «клієнтели». Головною їх метою є особисте збагачення. Спостерігаємо феномен приватизації влади, неопатримоналізм, сутність якого полягає в пануванні клієнтарно-патронажних відносин, персоналізації влади, злитті влади – власності, приватизації суспільних функцій і, зрештою, у прагненні владних еліт збільшити владу заради самої влади з тим, щоб використати її для розподілу державних ресурсів, а не для реалізації програм, спрямованих на піднесення рівня життя громадян, що зрештою приводить до тотальної корумпованості останньої.

Не можна не погодитись з твердженням про те, що причина суспільної неефективності сучасної української політичної еліти – не у відсутності знань і вмінь (хоча цих чинників теж не дістає), а в тому, що вона не має органічної потреби брати до уваги інтереси суспільства. Така потреба може диктуватись або моральними засадами еліти, або діючими механізмами її політичної відповідальності, або тиском громадянського суспільства. Але мораль колишньої номенклатури та нової буржуазії такої чесноти як служіння суспільству не передбачає. Значною мірою це пояснюється і тим, що переважна більшість представників політичної еліти є носіями традиційної патріархальної культури, одним із визначальних компонентів якої є трайбалізм – схильність до культурної і суспільно-політичної племінної відокремленості, простіше – містечковості, клановості та кумівства. Використовуючи корпоративні, сімейні зв’язки, клани прагнуть оволодіти владою в країні або регіоні, або узурпувати її в окремих владних структурах в інтересах своїх представників[9]. Діючі механізми політичної відповідальності політичної еліти також відсутні. Не впливають на стан

справ усе ще слабко розвинуті інститути громадянського суспільства.

Зрозуміло, що така еліта могла створити суспільно-політичний устрій за власними мірками. Його виразними рисами є: зневага суспільними інтересами, безконтрольність, безвідповідальність, непрозорість. Близькістю до центрів прийняття державних рішень, товщиною гаманця, демонстративним надвитратним особистим споживанням почали вимірювати публічну репутацію того чи того представника еліти. При цьому нехтується той факт, що бути багатою людиною в бідній країні аморально, що особисте благо невіддільне від блага Вітчизни. Небезпека криється у тому, що Україна може опинитися в такому стані, коли в суспільстві формуватимуться, за словами англійського лорда Бенджаміна Дізраелі, “дві нації, між якими немає спілкування, які мають настільки мале уявлення про звичаї, думки, почуття один одного, наче вони жителі різних зон або жителі різних планет. Вони формуються під впливом різного виховання, споживають різну їжу, в них різні манери поводження, і живуть вони за різними законами”[10]. На доповнення правляча політична еліта розбещує суспільство, що веде до корозії моральних цінностей. І особливу небезпеку становить те, що серед молоді існує стійка тенденція до зниження морального порога, молоді люди починають думати, що досягти “елітарних” позицій у суспільстві можливо, лише нехтуючи нормами моралі.

Якщо цю тенденцію не подолати, то наслідком може стати становлення такого суспільно-політичного устрою, в якому навіть при чітко визначених повноваженнях різних гілок влади, чесність, порядність, обов’язковість, професіоналізм перестануть сприйматися як моральні орієнтири соціальної поведінки, а Україна буде виведена з числа цивілізованих країн.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства перед політиками, політологами, а, можливо, перед ними в першу чергу постає завдання знайти відповідь на питання про те, яким вони бачать вихід із суспільної кризи. Йдеться, насамперед, про роль політичного лідера, який зумів би запропонувати і здійснити програму успішного розвитку країни.

Історичний досвід, особливо ХХ століття, показує нам найбільш видатних, яскравих і могутніх харизматичних лідерів, вождів, політиків, які в складні часи не тільки виводили свої країни з економічної кризи, а й перетворювали їх у потужні держави, з якими рахувалися в усьому світі. Конрад Аденауер у Німеччині, Шарль де Голль у Франції, Франклін Рузвельт у Сполучених Штатах Америки, Йосип Сталін у Радянському Союзі, Уїнстон Черчілль в Англії. Такими прикладами особливо не може похвалитися ХХІ сторіччя. Але він цього не зменшується потреба в лідері нації.

Це переконливо підтверджує і досвід трансформації країн на постсоціалістичному просторі, вплив на долю країн політичних лідерів[11].

Російська Федерація. Соціологічні дослідження підтверджують, що біля 70 відсотків опитаних вважають: Росії потрібна сильна особистість, щоб навести порядок у країні. І що порядок для Росії більш важливий, ніж демократія. Єдиний період російської історії, яким пишається переважна більшість опитаних, - це епоха Петра I. 300 років назад Петро I заснував

Санкт-Петербург, місто, в якому народився Володимир Путін У його кабінеті висить портрет Петра Великого. Прихильники Путіна жартують, що обидві ці особистості з команди «пітерських». Російська Федерація з обранням президентом країни Дмитра Медведєва буде прагнути продовжувати шлях, накреслений його попередником: зміцнювати централізовану федеративну державу, яка б відіграла роль одного з полюсів сил у політичній структурі світу. Цим будуть визначатися магістральні вектори внутрішньої і зовнішньої політики нового президента.

Центральноазійські республіки – Казахстан, Узбекистан, Туркменістан, Таджикистан, Киргизстан – проголосили незалежність на початку 90-х років. У всіх державах були прийняті нові конституції, сформовані органи державної влади. У політичній сфері в центральноазійських країнах проглядається своєрідна тенденція становлення жорстких режимів, які очолюють харизматичні лідери. Як приклад. У центральноазійському регіоні виділяється нинішній президент Казахстану Нурсултан Назарбаєв, який пройшов шлях до влади через посаду першого секретаря ЦК Компартії і нині користується заслуженим авторитетом на всьому пострадянському просторі, виходець із старшого жузу (всього їх три – старший, середній і молодший), тобто племені, яке вирощує еліту. Єдиний з глав СНД відважився перенести столицю з Алма-Ати до Астани, перетворив це місто на сучасний мегаполіс. Авторитарним лідером виступає президент Узбекистану Іслам Карімов. Йому належать слова «У нашій республіці можуть бути або демократія, або порядок.» І обрав порядок. Основна ідея президента: «На Сході владу не ділять».

Трансформація політичних структур у державах Закавказзя проходить складно, влада та політичні лідери весь час відчувають тиск міжнародних конфліктів. Вивів свою країну, на відміну від інших закавказьких держав, із злиднів Гейдар Алієв. Азербайджан нині є стабільною, що успішно розвивається, державою. Цього не відбулося ані в Грузії (останнім часом у цій країні загострилися стосунки між президентом і опозицією, яка вимагає відставки останнього), ані у Вірменії: парламенти, уряди, президенти цих країн не змогли попередити братовбивчу війну.

Найбільш послідовно шляхом незалежності пішли країни Балтії – Литва, Латвія та Естонія, які системно проводять курс на повернення своїх країн в лоно європейської цивілізації. У країнах Балтії за основу суспільно-політичного устрою вибрана західно-європейська модель з розвинутим парламентаризмом і особливим наголосом на тому, що носієм державності є нація. Важливим фактором тут виступає той, що главами цих держав тривалий час були збагачені європейським і світовим досвідом політики Валдас Адамкус в Литві, Вайра Віке Фрайберга – в Латвії, Арнольд Рюйтель – в Естонії, які користувалися безумовною підтримкою своїх громадян.

У державах на пострадянському просторі (виключення становлять прибалтійські країни) переважною є тенденція становлення авторитарних режимів і відповідних політичних лідерів. Це стосується насамперед Росії, Білорусі, Центральноазійських держав.

Метою політичної трансформації, яка розгорнулася на рубежі 80 – 90-х років ХХ сторіччя в країнах Центральної і Східної Європи, був демонтаж авторитарних режимів і утвердження в цих державах парламентських політичних систем. Країни Центральної і Східної Європи мали яскравих політичних лідерів, які активно впливали на розвиток своїх держав, міжнародні процеси. Арпад Гьонц – в Угорщині, Вацлав Гавел – у Чехії, Рудольф Шустер – у Словаччині, Олександр Квасневський – у Польщі.

Отже, досвід, зокрема постсоціалістичних східноєвропейських країн, стверджує, що парламентські чи напівпрезидентські форми державного управління, в яких витримано рівновагу повноважень, гарантують демократичний розвиток країн. Відбувається це через те, що в цих країнах при владі знаходились президенти, які мали потужний моральний авторитет і суворо дотримувались вимог Основного закону своїх держав.

Політична історія України останніх 17 років – це непроста історія трьох президентів, шести глав Верховної Ради, 12 урядів, становлення політичного класу, політичних лідерів і політичної еліти, реформування владних систем, інститутів правової держави і громадянського суспільства.

Уже залишилися в історії президенти: перший – Леонід Кравчук і другий – Леонід Кучма. Вибори третього – Віктора Ющенка, які відбулися в грудні 2004 року, в суспільній свідомості пов'язувались з визначенням нової перспективи розвитку держави, нової якості як країни, так і суспільства. До останнього часу цього не сталося. Президент так і не піднявся до рівня лідера всіх українців і скоріше за все не міг цього зробити. Не відбулося реальної структуризації влади, з'явилися ознаки зародження нових олігархічних груп і їхньої змички із старими кланами. Значно погіршила ситуацію в Україні пропорційна система виборів парламенту і рад усіх рівнів. Це переконливо підтвердили і дострокові (вересень 2007 року) вибори в український парламент. З одного боку, віддалила політиків від народу, з іншого – дала можливість проникати в депутати цілими списками непрофесіоналам, які ставлять власні інтереси вище всіх інших і для цього використовують владу. У результаті нова влада виявилась корумпованою і непрофесійною. Дії глави держави у внутрішній і зовнішньополітичній сферах піддаються політичними силами країни постійній критиці.

Якими ж рисами має бути наділений лідер держави, щоб оволодіти і впливати на ситуацію, яка склалася в суспільстві?

По-перше, він повинен брати на себе політичну відповідальність і займати активну позицію стосовно процесів, які відбуваються в країні. По-друге, об'єднуючи націю, повинен виходити з того, що інтереси політичної нації – це абсолютний пріоритет по відношенню до будь-яких, у тому числі регіональних, інтересів. По-третє, тримати на належному рівні планку інтелектуальних вимог до самого себе. Шарль де Голль: «Справжня шкала, яка дає право наказувати – це висока культура»[12].

Політичний лідер країни, політичний клас, правляча політична еліта покликані визначити і запропонувати суспільству магістральні вектори внутрішньої і зовнішньої політики, проект його національного розвитку,

адекватний викликам сучасності, геополітичному виміру країни.

«Для сучасної політичної ситуації в Україні характерні такі явища, як криза державності всього політичного управління, криза національної ідентичності (використовувана моноетнічна модель політичного управління, на наш погляд, помилкова, і – як наслідок перших двох криз – наглядна неспроможність української політико-управлінської еліти створити ефективну модель політичного управління»[13].

Олександр Квасневський: «Самим неприємним є недолік стабільності, конфлікт між головними політичними центрами. Це продовжується п'ять років і ніхто в світі цього не розуміє. Це велика втрата для престижу України. Це заважає вирішувати питання Європейському Союзу і іншим партнерам України. Це сама велика помилка, яка серйозно заважає українським перспективам»[14].

Таким чином, говорячи про виклики сучасності, які постали перед Україною, і на які необхідно дати відповідь, можна зробити висновок, що до останнього часу ці питання в нашій державі не вирішені. Олігархічно-корпоративне середовище, яке сформувалося в Україні, проявило свою неспроможність створити належну модель постіндустріальної модернізації країни.

Виходимо з того, що справжній політичний клас в Україні тільки формується, кардинальна зміна еліти ще не відбулася, це тривалий еволюційний процес. Змін на краще можна чекати лише за умови становлення двох-трьох могутніх політичних партій, у змаганні яких за владу за досконалої виборчої системи, яка нині відсутня, з'являться справжній політичний клас, правляча еліта, що відзначатимуться високим професійним і моральним рівнем, матимуть стратегічні цілі й волю для їх здійснення. В'ячеслав Липинський: державу можна будувати за ініціативою провідної верстви або аристократії. „Тільки така сильна група, яка міцно зв'язана спільними економічними інтересами, тільки така група, яка має спільну культуру, спільну та ясну, свою власну політичну лінію – тільки така група може об'єднати і зорганізувати біля себе всю націю”[15]. І від того, якими темпами буде йти цей процес, яким цінностям його учасники віддадуть перевагу, буде залежати майбутнє України. Управлінська еліта, якщо вона прагне відігравати роль політичного класу, покликана опанувати демократичну політичну культуру і при цьому нести правову і моральну відповідальність за стан справ у державі.

Наголосимо: вибір стратегії внутрішньої і зовнішньої політики України має доповнюватися гнучкою тактикою і сильною політичною волею щодо реалізації висунутої мети. Будь-яка стратегія, будь-який план не можуть здійснитися самі собою. Потрібні цілеспрямовані, рішучі дії владних структур (Президента, Верховної Ради, Уряду), політичного класу, підтримувані суспільством і спрямовані на те, щоб переломити несприятливий хід політичних, економічних, соціальних і духовних процесів.

Україна знудьгувалась за загальнонаціональним лідером, якій зміг би переломити несприятливий хід політичних, економічних і соціальних

процесів в країні і не тільки вивести із кризи, але й зробити політично стабільним, економічно процвітаючою, незалежною європейською державою, впевнено торуючою шлях в ХХІ століття.

1. Див.: Амелин В.Н., Пинчук К.М. Социальные трансформации и формирование политического класса в России // Мир России – 2001. - № 4. – С.106. 2. Див.: Амелин В.Н., Пинчук К.М. Названа праця. – С.107. 3. Див.: Амелин В.Н., Пинчук К.М. Названа праця. – С.109 – 110. 4. Криштановская О. Анатомия российской элиты. – М.: Захаров, 2005. – С.63. 5. Там само. – С.64 – 65. 6. Політика в особах. Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти. Монографія / За заг.ред. Ф.М.Рудича. – К.: Парламентське вид-во, 2008. – 352 с.; Ф.М.Рудич. Много ли власти нужно власти? Украина в контексте трансформации политических систем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы. – К. Наукова думка, 2009, – 302с.; у травні 2008 р. в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса відбувся „круглий стіл” на тему „Політичний клас у сучасній Україні: специфіка формування, тенденції розвитку”. За результатами наукового зібрання вийшов друком спецвипуск журналу „Політичний менеджмент”. – 288 с. 7. Крюков А. Эффективное политическое управление и качественная элита: фантастика или реальность?// Зеркало недели. 2009.- 30 апреля. 8. Дзюба І. На еліту надійся, а сам не плошай // Національна безпека і оборона. – 2003. - № 9. – С.36. 9. Див.: Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П.Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – С.666-667. 10. Цит.за: Рудич Ф. Правляча еліта: її місце і роль в утвердженні української держави // Політичний менеджмент. – 2008. - № 2. – С.6. 11. Див.про це докладніше: Рудич Ф. Вожди разные важны... Политическое лидерство на постсоциалистическом пространстве определяет судьбу стран // Київській телеграфъ. – 2008. – 20 – 26 июня. 12. Цит.за: Человек и его миссия. Шарль де Голль – великий французкий націоналіст // День. – 2006. – 9 сентября. 13. Крюков А. Названная работа. 14. «Выиграть будущее.» Александр Квасневский: Президент Украины должен быть человеком диалога// День. – 2009. – 17 апреля. 15. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію Українського монархізму (Фрагмент) // Політологія. Кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.: Хрестоматія / За ред. О.І.Семківа. – Львів: Світ, 1996. – С.377.